

УДК 323.173(913.4)

Філоненко І.М.,
кандидат географічних наук, доцент,
доцент кафедри географії
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

Ріпа В.М.,
студент географічного факультету
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

СУЧАСНІ НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ СЕПАРАТИЗМУ

У процесі написання статті розкрито та проаналізовано основні підходи щодо визначення сутності сепаратизму. Розглянуто й згруповано причини та передумови виникнення сепаратистських рухів. Вивчено пропонувані різними авторами критерії класифікації сепаратизму та розроблено узагальнену схему різновидів сепаратизму з урахуванням причин активізації сепаратистських рухів, інтенсивності й форм проявів цього явища, територіальної ознаки, ступеня відкритості, груп страйкарів та вимог, які вони висувають.

Ключові слова: сепаратизм, сецесія, самовизначення, класифікація, причини сепаратизму, різновиди сепаратизму.

В процессе написания статьи раскрыты и проанализированы основные подходы к определению сущности сепаратизма. Рассмотрены и сгруппированы причины и предпосылки возникновения сепаратистских движений. Изучены предлагаемые различными авторами критерии классификации сепаратизма и разработана обобщенная схема разновидностей сепаратизма с учетом причин активизации сепаратистских движений, интенсивности и форм проявлений этого явления, территориального признака, степени открытости, групп забастовщиков и выдвигаемых ими требований.

Ключевые слова: сепаратизм, сецессия, самоопределение, классификация, причины сепаратизма, разновидности сепаратизма.

Filonenko I.M., Ripa V.M. MODERN SCIENTIFIC APPROACHES TO SEPARATISM STUDY

During writing the article, the main approaches to determining the essence of separatism are revealed and analyzed. Considered and grouped the reasons and preconditions for the emergence of separatist movements. The criteria of classifying separatists proposed by different authors were studied and a generalized scheme of the types of separatism was developed taking into account the reasons for the intensification of separatist movements, the intensity and forms of manifestations of this phenomenon, territorial character, degree of openness, groups of strikers, and the requirements that they put forward.

Key words: separatism, secession, self-determination, classification, causes of separatism, varieties of separatism.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку світового співтовариства на тлі поглиблення інтеграційних процесів, що супроводжуються зближенням країн, формуванням великих багатонаціональних утворень, спостерігаємо водночас активізацію рухів за самовизначення й незалежність, політику відокремлення (з різних причин) частин деяких держав із метою створення нових суверенних країн або ж автономій. У зв'язку із цим на різних континентах та в різних країнах існує низка проблем, серед яких однією з найскладніших і найактуальніших є сепаратизм, що часто зумовлює політичну дестабілізацію

держав та виникнення локальних конфліктів і протистоянь.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сепаратизм – явище не нове, на сьогодні існує чимало напрацювань стосовно його дослідження, зокрема, аналізу чинників, що його зумовлюють, можливих наслідків, способів розв'язання конфліктів. Вивченням проблеми сепаратизму займалися багато авторів. Цінним теоретичним підґрунтям нашого дослідження слугували наукові положення публікацій, присвячених визначенню сутності сепаратизму, його причин і різновидів, В.В. Дівак, Є.В.Рябініна, І.О.Рафальського, Р.М.Ключника,

Л.В. Адамян, Н.І. Романюка, М. Спенсер та інших авторів.

Постановка завдання. Мета статті – на основі аналізу різних наукових підходів розглянути сутність поняття «сепаратизм», розробити узагальнені класифікації різновидів сепаратизму та причин його виникнення.

Виклад основного матеріалу. Ще із часів середньовіччя великі феодалні держави робили спроби окупувати чи анексувати чужі території, спершу провокуючи серед їх населення сепаратизм (лат. *separatus* – відокремлення, *separare* – розділяти, відділяти; англ. *separates* – окремий). Такі провокації були одними з найефективніших шляхів подальшого заволодіння чужими територіями, адже акцент робили на етносах, які мешкали на відповідних територіях і вважали себе їх господарями раніше, ніж, скажімо, домінуючі нації, які з'явилися на цих територіях пізніше та відрізнялися своїм соціальним устроєм.

На сьогодні існує велика кількість різних тлумачень і пояснень терміна «сепаратизм». Його розглядають як «політику і практику відокремлення, відділення аборигенного, тубільного субетносу поліетнічної держави із частиною належної цьому етносу території» [1]; як «відділення частини території (сецесію) держави з метою створення суверенної країни, дезінтеграцію держави, перехід до складу іншої держави (іредентизм) чи набуття статусу дуже широкої автономії» [2]; як «рух, спрямований на відокремлення від держави частини її території та населення» [3]. Автори економічного словника вважають сепаратизм «політикою регіональної економіки, прагненням створити свій незалежний ринок, одержати повну економічну самостійність та незалежність від центру» [4]. Енциклопедія із соціології тлумачить це явище як «прагнення відокремитись від більшості в питаннях віри та політики, рух за самостійність певної групи, організації» [5]. В.В. Дівак вважає за доцільне пояснювати сутність сепаратизму теорією, політикою та практикою відокремлення частини державної території з метою створення нової самостійної країни або одержання статусу широкої автономії [6]. Сучасний сепаратизм розглядають також як «форму політичної опозиції» етнічної меншості політичній владі держави, яка являє

собою домінуючий етнос і «спосіб вирішення суперечностей між етнічною меншістю та політичною владою шляхом виведення частини території, населенням якої є ця меншість» [7]; як «політичну програму та насильницькі дії щодо самовизначення, коли кожна етнічна спільнота повинна мати власну державно оформлену територію» [8]. Офіційна ж термінологія найчастіше розглядає сепаратизм як будь-яку діяльність, спрямовану на дезінтеграцію держави або порушення її територіальної цілісності.

Тобто єдиного тлумачення сутності поняття «сепаратизм» дослідники не пропонують: одні надають йому широкого значення, а інші розглядають у вузькому розумінні. Як бачимо, часто сепаратизм ототожнюють із сецесією, іноді – з бажанням нації до самовизначення, хоча багато науковців говорять про необхідність чіткого розмежування цих понять. Так, В.В. Дівак зауважує, що поняття «сепаратизм» є ширшим, ніж сецесія, оскільки воно стосується не лише відокремлення, а й послаблення на певній території контролю центральної влади, різних випадків відчуження від неї, прагнення до автономії, федералізації [6]. Сецесія ж, на переконання науковця, є вузьким поняттям вузьким та означає «вимогу формального виходу з держави, розриву зв'язків із центральною владою з боку якоїсь частини державного утворення на підставі прагнення до створення суверенної держави» [6]. І.О. Рафальський розглядає сецесію як форму політичного сепаратизму та політичний процес, у ході якого від державного утворення відокремлюється певна його частина, у межах якої створюється нова держава [9]. Дослідник навіть виділив фази розвитку сецесійного руху – латентну, фазу радикалізації, фазу формування руху, розроблення ідеології, зростання руху та інституціалізації.

Таким чином, сецесію можна вважати однією з фаз розвитку сепаратизму або однією з його форм. Її нарівні з інкорпорацією (добровільним об'єднанням однієї нації з іншою в межах однієї держави, проте з правом самостійно вирішувати національно важливі питання [8]) та автономізацією розглядають також як одну з форм реалізації права на самовизначення.

У свою чергу самовизначення тлумачать як «право кожного народу на визволення чи об'єднання та утворення власної самостійної держави або добровільне влаштування взаємин з іншими державами на основі федерації чи автономії» [8], як принцип, за яким кожна нація природно має право на вільне облаштування свого громадського й політичного життя, визначення форми свого правління. Реалізація цього права національними меншинами – спільнотами людей зі своїм мовним, культурним, побутовим укладом (середовищем), що через різні історичні обставини відкололись від своєї основної нації та проживають в іншому етнічному оточенні на території іншої держави, – може бути проблематичною й провокувати активні сепаратистські настрої та рухи, які за умови відсутності правового визначення порушення будь-яких прав цих меншин є нелегальними. Право на самовизначення визнане в міжнародному праві, статуті Організації Об'єднаних Націй, заключному акті Організації з безпеки і співробітництва в Європі, проте право на відокремлення перебуває поза нормами міжнародного права [9]. Однак якщо уряд певної держави проводить політику дискримінації й масштабного порушення прав національних меншин, у тому числі на користування досягненнями своєї культури, сповідання своєї релігії, використання своєї мови в щоденному житті й побуті, участі в громадсько-політичному житті цієї держави, то рухи щодо відокремлення можуть бути цілком виправданими. Водночас варто зазначити, що так звані субетноси мігрантів на створення свого окремого територіального осередку (локації) за рахунок територій титульної нації чи територій історичних субетносів права не мають, хіба що можуть мігрувати до «материнської держави етнічного походження» [8].

Тобто право на самовизначення також не є тотожним сепаратизму, його можна розглядати, скоріше, як передумову сепаратизму, адже право на територіальне відокремлення зазвичай ґрунтується на апеляції до права народу на самовизначення [1].

Хоча в більшості випадків у сепаратизмі вбачають певну загрозу, що зумовлює загострення конфліктів, виникнення локальних воєн, дестабілізацію, дезінтеграцію держави та пору-

шення балансу геополітичної безпеки в тих чи інших регіонах, деякі дослідники однозначну оцінку сепаратизму як негативному явищу не дають, наголошуючи на тому, що він має також позитивні функції, оскільки є «одним із засобів реалізації економічних, політичних, соціальних, духовних, мовних інтересів етносу» [10], який зазнає утисків і дискримінації в різних сферах (політичній, економічній, культурній тощо). Н.І. Романюк, підтримуючи думку українського дослідника С.М. Блавацького, зазначає: «Об'єктивна реальність глобалізованого світоустрою вимагатиме перерозподілу сучасних країн на нові територіальні утворення» [10]. Тобто сепаратизм можна розглядати і як намагання порушити цілісність держави, і як прагнення до державотворення. Є.В. Рябінін у роботі «Типи та причини прояву сепаратизму: теоретичний аспект» [7] навіть порівнює ситуацію з нещасливим шлюбом, у якому один із подружжя пригнічує іншого, а розлучення є вирішенням проблеми та початком нового життя, а не катастрофою. Так і етнос після відокремлення не зникне, а може надалі самостійно й успішно розвиватися з подальшою інтеграцією у світове співтовариство.

Причин сепаратизму виділяють декілька, вони в різних співвідношеннях більшою чи меншою мірою можуть впливати на формування сепаратистських настроїв. В.В. Дівак [6] та Р.М. Ключник [11] вважають, що виникнення сепаратистського руху можливе за наявності двох умов – дискримінації етнічної спільноти з боку державної влади та формування активної політичної еліти, здатної очолити цей рух. Причому вчені наголошують також на можливості політичної дискримінації, яка полягає в позбавленні певного етносу порівняно з домінуючою більшістю політичних прав, та економічної дискримінації, що полягає в перетворенні певної частини території на так званого внутрішнього донора, «внутрішню колонію».

Американський дослідник Мета Спенсер головною причиною, що зумовлює виникнення сепаратизму, називає національну ідентичність [12]. О.О. Цебенко в роботі «Ідеологічні засади сепаратизму» [13] зазначає: «Ідеологія сепаратизму повинна спиратись на історичний досвід незалежності нації, що мала місце в даному регіоні <...> або ж на незалежність ідентичних

територій чи близьких за походженням етносів». При цьому вчений вважає, що прибічники націоналістичних ідей можуть домовитися з представниками центральної влади, виторгувавши певного рівня автономію для своєї нації чи регіону. Є.В. Рябінін вбачає причину сепаратизму в поділі світу після Другої світової війни між країнами-переможницями, які згодом проводили військові кампанії або підтримували певні протестні (протиборчі) сили, щоб відстояти свої інтереси в тих чи інших регіонах, а також у неправильному встановленні кордонів, зокрема, фактичному відірванні деяких етнічних груп від свого етносу та приєднанні їх до країн, у яких більшість складалася з представників іншого народу [7]. Також дослідник вважає, що сепаратизм ґрунтується на основі націоналізму та визначає політичні процеси, що відбуваються в тій чи іншій державі або регіоні, наводячи при цьому приклад європейських країн, до парламенту яких проходять праворадикальні політичні сили, що мають значний вплив на національну політику. Він виділяє чотири хвилі етнічних конфліктів: дві сталися у минулому столітті; кінець третьої хвилі спостерігається сьогодні, коли завершується проектування середовища міжнародної безпеки й кожна держава повинна визначитися щодо системи безпеки, до якої вона хоче приєднатися, що у свою чергу може зумовити появу внутрішньонаціональних протиріч через відмінності в баченні різними етносами однієї держави її геополітичного вектора; четверту хвилю можуть викликати завершальні етапи політичного, фінансово-економічного, ідеологічного та цивілізаційного структурування світу.

Багато авторів доводять особливий вплив на сепаратизм політичних чинників. Так, основними причинами сепаратизму можуть бути підміна чи розширене трактування правових підстав на законний сепаратизм [1]. Існує думка, що сепаратизм може виникнути «абсолютно ні з чого, не ґрунтуючись на релігійних, расових чи інших межах», просто певні уявлення про деякі особливості регіону або належність етносу до певної окремої спільноти часто є «вигаданими або спеціально сконструйованими кимось» [14]. Ці позиції підтримує С.Ю. Римаренко, зауважуючи, що за наявності історичних, соціально-політичних, етнічних,

релігійних передумов будь-який гостро напружений сепаратистський рух має своїх «авторів» – ініціаторів та організаторів протесту [15]. Тобто будь-які передумови спрацьовують тоді, коли виникають сили, метою яких є використання таких передумов у своїх інтересах, і ці сили, перебуваючи в сприятливому середовищі, можуть впливати на ситуацію. Також як важливий чинник дослідник виокремлює підтримку сепаратистських рухів місцевим населенням і зовнішніми силами, оскільки, на його переконання, це дає можливість з'ясувати актуальність або ж, навпаки, надуманість проблеми, адже кожна з організацій має свій бюджет і спонсорів, які фактично й формують чи впливають на її ідеологію, діяльність та подальший розвиток. Є.В. Рябінін зі свого боку доводить важливість політичних факторів, наголошує на тому, що повернути увагу можна, лише якщо заполітизувати культурну й етнічну ідентичність, особливо роблячи акцент на недолугості центральної влади щодо цього народу. Учений вважає: «Політичні сили еліти нав'язують суспільству думку про те, що треба боротися за незалежність, оскільки вона принесе добробут» [7].

Дослідники визначили декілька чинників, що зумовлюють сепаратизм. Так, Н.І. Романюк наголошує на ідеологічних, зовнішньополітичних, внутрішньополітичних, релігійно-етнічних, релігійних, етнічних, расових, економіко-географічних причинах [10]; І.О. Рафальський вказує на історичні, соціокультурні, демографічні, економічні, політичні, територіальні причини сепаратизму [9]; Л.В. Адамян як такі причини бачить взаємні територіальні претензії етносів, економічні, політичні, демографічні, соціокультурні та історичні чинники [16].

З огляду на наведені думки науковців усі причини сепаратизму можна об'єднати в декілька основних груп (див. табл. 1).

Зазвичай у державах і регіонах, для яких актуальною є проблема сепаратизму, найбільш вагомими й визначальними можуть бути одна-дві причини цього явища з тієї чи іншої групи, наприклад, якісь із соціокультурних причин (етнічні, релігійні, лінгвістичні), територіальних або історичних; проте їх вплив на активізацію сепаратистського руху можуть

посилювати, зокрема, причини економічні або політичні.

Сепаратизм – явище історичне, яке може виникати, як уже зазначалося, на підставі різних

причин, що деякі дослідники й вважають ознакою, за якою можна виділяти його види. Так, на думку упорядників Вікіпедії, основними причинами сепаратизму є етнонаціональні, регіональні,

Таблиця 1

Причини сепаратизму

№	Групи причин	Різновиди причин для кожної групи
1	Територіальні (взаємні територіальні претензії етносів)	<ul style="list-style-type: none"> – наявність регіону, де компактно проживає певна частина нації, об'єднана потужними історичними, культурними, ментальними цінностями, відмінними від загальноприйнятих у цій країні; – нечіткість існуючих кордонів або їх відсутність; – довільна зміна кордонів; – проведення нової демаркації між етносами; – повернення на батьківщину раніше депортованого народу; – насильницьке включення території етносу до сусідньої держави або її розчленуванням між різними державами
2	Економічні	<ul style="list-style-type: none"> – думки про недостатню увагу уряду до економічно більш відсталих багатонаціональних державних утворень із низьким рівнем життя національних (релігійних) меншин усередині цих утворень та мрії про краще самостійне життя; – небажання економічно розвинених регіонів підтримувати економічно відсталі регіони країни
3	Демографічні	<ul style="list-style-type: none"> – нерівномірність розміщення населення в багатонаціональних державах; – порівняно високий приріст народонаселення певних етнічних груп; – відмінності в расовому складі населення
4	Соціокультурні	<ul style="list-style-type: none"> – протиріччя, пов'язані з відмінностями в мові, традиціях, звичаях; – релігійні відмінності між регіонами однієї країни та загроза безпосередньому існуванню меншини, яка сповідує іншу релігію; – утиски й обмеження інших цінностей етносу; – прагнення етносу отримати автономію, розширити її або домогтися статусу незалежної країни
5	Історичні	<ul style="list-style-type: none"> – особливості історичного минулого етносів; – минулі реальні чи удавані образи, що зберігаються в пам'яті етносу на підсвідомому рівні
6	Ідеологічні	<ul style="list-style-type: none"> – доктрина самовизначення народів, що стала нормою міжнародного права в 1919 р. згідно з Версальською дипломатичною системою
7	Політичні	<p><i>внутрішні:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – боротьба за владу між різними політичними силами чи етнічними групами на місцевому, регіональному й державному рівнях, прагнення регіональних еліт до влади; – боротьба за власний політичний статус у межах єдиної держави або за повну незалежність; – помилки, прорахунки, зловживання центральної влади, які погіршують становище окремих етнічних чи конфесійних спільнот; – пошук форм дискримінації (культурної, мовної, економічної), яких регіон начебто зазнає з боку центральної влади; <p><i>зовнішні:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – міжнародна атмосфера або положення в регіоні; – вплив певних держав і міжнародних терористичних організацій із метою підпорядкування й експлуатації ресурсів та населення відокремлених псевдосепаратизмом регіонів; – підтримка сепаратистів із боку «наддержав» і сильніших сусідніх країн із метою опанування геополітично важливими районами та економікою окремих регіонів тощо; – контроль із боку зацікавленої сусідньої держави над засобами масової інформації проблемного регіону

Примітка: складено за [1; 9; 10; 16]

культурно-релігійні відмінності, і на підставі цього вони виділяють політичний, расовий, етнічний види сепаратизму [1]. В.В. Дівак у роботі «Сепаратизм як феномен сучасної політики» зазначає, що найбільш поширеним у сучасному світі є етнічний сепаратизм, обґрунтовуючи це намаганням більшості етносоціальних спільнот скористатися правом на самовизначення та «реалізувати його аж до створення власної держави» [6]. М.М. Басараб вважає найбільш поширеним етнічний сепаратизм, що розвивається на основі «прагнення етнічної групи виділитися із загальної держави», і пропонує розглядати його в двох формах – відкритій, коли засобами реалізації сепаратистських ідей є публічні дії (відкриті заяви, протести, протистояння), та прихованій, коли як основні засоби й методи реалізації намірів сепаратистів використовуються дії непублічні (наприклад, підпільна та анонімна терористична діяльність, застосування тиску на своїх опонентів шляхом залучення третіх сторін) [17].

Упорядники Вікіпедії зазначають, що сепаратизм можна розрізнити за особливостями його перебігу в розвинених країнах та країнах, що розвиваються, а також за групами страйкарів і вимогами, які вони висувають, виділяючи при цьому три види сепаратизму – виступи еліт (зумовлюються потребою у владі), виступи середніх прошарків (зумовлюються обмеженнями національних прав) та виступи нижчих верств населення (найчастіше зумовлюються значним розривом у соціальному становищі) [1].

Є.В. Рябінін пропонує розрізнити види сепаратизму за трьома ознаками:

1) залежно від причин, що сприяють його активізації, виділяючи при цьому сепаратизм на культурній, релігійній, економічній, ідеологічній, етнічній, політичній, цивілізаційній основі;

2) залежно від ступеня (інтенсивності) його прояву: активний (активні виступи етнічних груп за відокремлення від держави з використанням політичної діяльності або військових дій), поміркований (вимоги етносом особливого статусу для себе, наприклад, автономії в межах єдиної держави) і пасивний (етнос має невдоволення від перебування в складі відповідної держави, проте й вимог центральному керівництву не висуває);

3) з опертям на думку М.М. Басараб дослідник виділяє також сепаратизм відкритий (представники етносу роблять відкриті заяви про наміри

відокремитись) та закритий (етнос із різних причин, наприклад, тиску з боку центральної влади або розуміння своїх реальних шансів на формування успішної в плані соціально-економічного розвитку самостійної країни, не наважується відкрито говорити та дискутувати про можливість виходу зі складу держави) [7].

Є.В. Рябінін [7], Л.В. Адамян [16] та упорядники Вікіпедії [1] доводять також важливість типізації сепаратизму за географічною ознакою, виділяючи при цьому західноєвропейський, східноєвропейський, близькосхідний, азійський, африканський та американський його різновиди.

Н.І. Романюк пропонує розрізнити сепаратизм залежно від форм його прояву:

1) сецесія як найбільш небезпечна форма, оскільки її наслідком є відділення частини території з метою створення власної держави;

2) іредентизм – рух за приєднання до держави частини території, що належить іншій державі (анексія), метою якого є об'єднання розділеного етносу або повернення територій, які колись були її володіннями;

3) автономізація (деволюція) (від грец. *autonomia* – незалежність), за якої регіони всередині держави вимагають та отримують політичну владу й закріплене в загальнодержавній конституції право на самостійне управління, вирішення деяких державних питань і найширшу автономію;

4) еноліз – відділення території з метою її приєднання до держави, де проживає одноетнічне населення, тобто возз'єднання етносів [10].

Крім причин сепаратизму, І.О. Рафальський визначає також сторони («акторів»), які є учасниками сепаратистських, зокрема сецесіоністських, рухів або впливають на них. Це так звані внутрішні актори:

– держава, на території якої діє відповідний рух і групи з активними сепаратистськими настроями, а також зовнішні актори, до яких дослідник відносить держави та міжнародні організації, які підтримують цілісність держави, де є проблема сепаратизму;

– державні та міжнародні організації, які виконують роль посередників, проте безпосередньо в конфлікт не втручаються, і держави, що надають підтримку сепаратистському руху [9].

У свою чергу Н.І. Романюк зауважує: «Сторонами етнополітичного сепаратистського

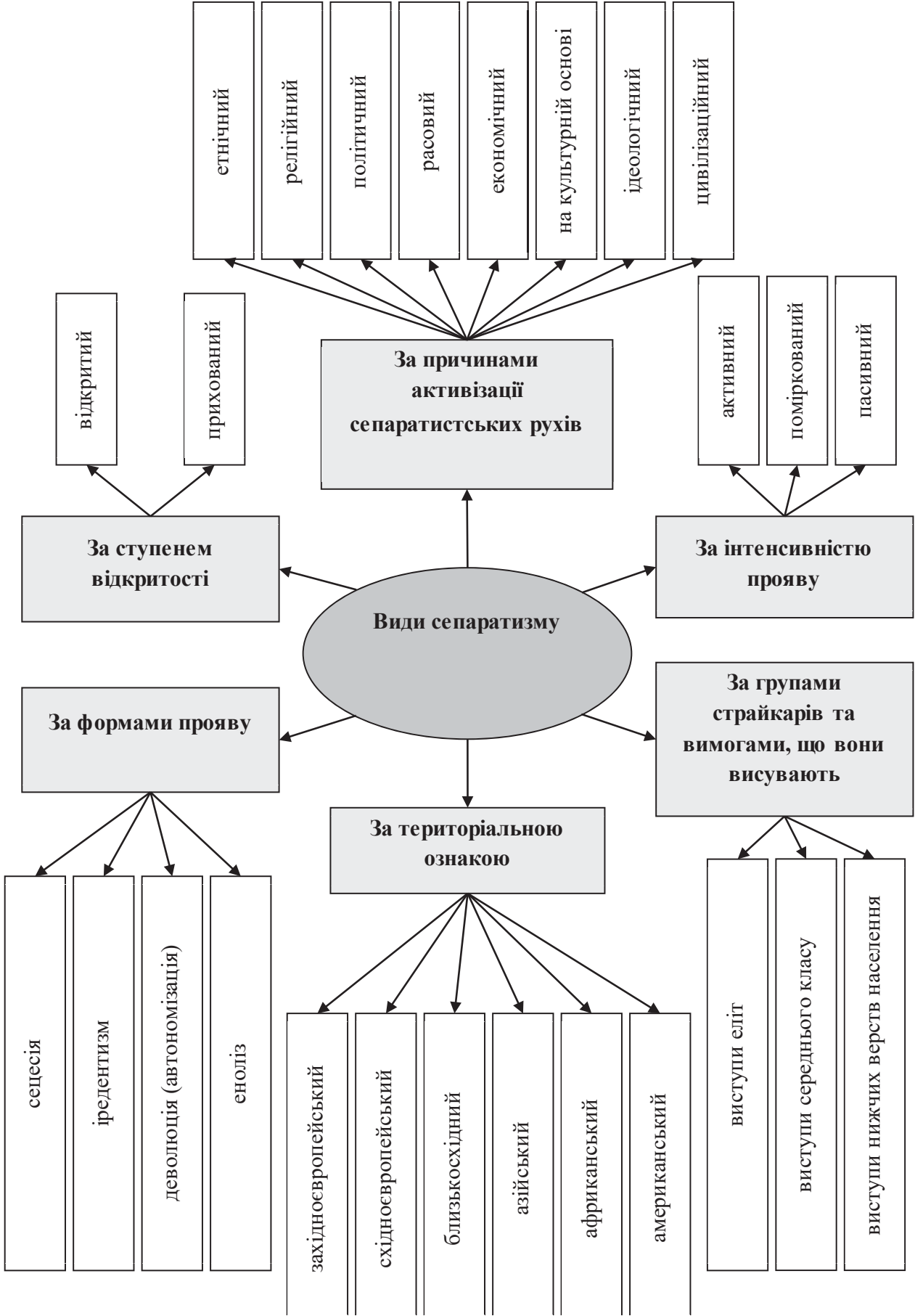

Рис. 1. Різновиди сепаратизму

конфлікту дедалі частіше виступають недержавні гравці – представники екстремістських релігійних течій, злочинних угруповань та транснаціональних терористичних формувань, і ці чинники мають значний вплив на виникнення сепаратизму, оскільки можуть пришвидшити або нівелювати його інтенсивність» [10].

На основі аналізу зазначених підходів до класифікації сепаратизму та визначення його різновидів можна запропонувати узагальнену схему, яка б відображала види сепаратизму за підходами різних дослідників на основі різних класифікаційних ознак (див. рис. 1, розроблено за [1; 6; 7; 10; 16; 17]).

Висновки з проведеного дослідження.

З наведеного можна зробити висновок, що найбільш доцільно пояснювати сутність поняття «сепаратизм» із позиції його широкого розуміння, зокрема, не лише як сукупності різних дій, спрямованих на відокремлення частини державної території (сецесії) з метою створення нової незалежної країни або приєднання до іншої держави, а й дій, спрямованих на послаблення на певній території впливу та контролю центральної влади різними шляхами, у тому числі шляхом федералізації чи одержання автономії.

На основі вивчення й аналізу різних дослідницьких поглядів та запропонованих науковцями варіантів загалом можна виділити сім груп причин сепаратизму (взаємні територіальні претензії етносів, економічні, соціокультурні, політичні, історичні, ідеологічні, демографічні) за переважної ролі в конкретній країні певного чинника з тієї чи іншої групи та шість основних класифікаційних ознак, за якими визначається різноманіття його видів і форм.

Результати дослідження, а саме групування причин сепаратизму та класифікаційна схема, можуть мати подальше практичне використання під час вивчення й характеристики цього явища в кожній конкретній країні або регіоні, де є його прояви.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сепаратизм. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Сепаратизм>.
2. Політологічний енциклопедичний словник / Л.М. Герасіна, В.Л. Погрібна, І.О. Поліщук та ін.; за ред. М.П. Требіна. Х.: Право, 2015. 816 с. URL: <http://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/143/1-32.pdf>.
3. Сепаратизм. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. К.: «Українська енцикло-

педія» ім. М.П. Бажана, 2003. Т. 5. URL: <http://leksika.com.ua/15460225/legal/separatism>.

4. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь. 6-е изд., перераб. и доп. М.: ИНФРА-М, 2011. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_67315/.

5. Социология: энциклопедия / сост.: А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин, Г.Н. Соколова, О.В. Терещенко. Минск: Книжный Дом, 2003. 1312 с. URL: <http://www.soc.univ.kiev.ua/ru/library/sociologiya-enciklopediya-sost-aagricanov-vlabushenko-gmevelkin-gnsokolova-ovtereshchenko>.

6. Дівак В.В. Сепаратизм як феномен сучасної політики: політологічні та правові аспекти: монографія. К.: Логос, 2010. 223 с. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Сепаратизм_як_феномен.html?id=QHxTzWЕАСААJ&redir_esc=y.

7. Рябінін Є.В. Типи та причини прояву сепаратизму: теоретичний аспект. Філософія і політологія в контексті сучасної культури. 2013. Вип. 6(II). С. 101–106. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/filipol_2013_6%282%29_24.

8. Національне самовизначення. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Національне_самовизначення.

9. Рафальський І.О. Самовизначення та сепаратизм. Питання теорії. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса Національної академії наук України. К., 2014. Вип. 4–5. С. 78–93. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2014_4-5_7.

10. Романюк Н.І. Сепаратизм як суспільно-політичне явище. URL: <https://internationalconference2014.wordpress.com/2014/10/20/>.

11. Ключник Р.М. Сепаратизм як світова мегатенденція сучасності. Політичний менеджмент. 2011. № 6. С. 120–128. URL: http://www.ipiend.gov.ua/uploads/pm/pm_51/kluchnyk_separatyzm.pdf.

12. Metta Spencer Separatism: democracy and disintegration. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Separatism.html?id=BSnAAAАМААJ&redir_esc=y.

13. Цебенко О.О. Ідеологічні засади сепаратизму. Актуальні проблеми міжнародних відносин. К.: Ін-т міжнар. відносин КНУ ім. Т. Шевченка, 2011. Вип. 99. Ч. 2. С. 90–94. URL: <http://journals.iir.kiev.ua/index.php/apmv/article/viewFile/1586/1503>.

14. Що таке сепаратизм: причини, технології, історичний контекст. URL: <https://hromadskeradio.org/programs/rankova-hvylya/vid-syanu-do-donu-separatyzm-ta-imperskyu-mif-v-ukrayini>.

15. Римаренко С.Ю. Індивідуальні і колективні права: етнополітичний контекст: монографія. К.: Світогляд, 2013. 246 с. URL: <http://www.ipiend.gov.ua/?mid=83>.

16. Адамян Л.В. Сепаратизм у світі. URL: <http://klasnaocinka.com.ua/uk/article/separatism-u-sviti-.html>.

17. Басараб М.М. Глобалізаційні тенденції: нові стимули для сепаратизму. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса Національної академії наук України. К., 2011. Вип. 5 С. 275–286. URL: http://www.ipiend.gov.ua/uploads/nz/nz_55/basarab_globalizatsiini.pdf.